

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Ірина Козинець,

*старший викладач
Чернігівського державного інституту права,
соціальних технологій та праці*

Відомі вчені-процесуалісти М. Алексєєв, В. Дасв, Л. Кокорєв більше ніж два десятиліття тому висловили думку про те, що поняття про сутність і зміст принципів кримінального процесу не може бути колись оголошене вирішенням, оскільки удосконалення процесуальної діяльності, подальший розвиток форм правосуддя вимагають безперервних досліджень, спрямованих на визначення основних, керівних засад судочинства [1, с. 46–47].

Перш за все слід зазначити, що у кримінально-процесуальній літературі не існує єдиних поглядів щодо поняття принципів кримінального процесу, їх системи, змісту і способів реалізації на різних стадіях процесу.

У цій статті буде розглянута одна проблема: поняття принципу кримінального процесу.

Термін «принцип» походить від латинського «*principium*», що означає «основа», «вихідне положення», тобто основна ідея, провідна думка, керівне положення, що мають бути застосовані, використані чи дотримані в тій чи іншій сфері людської діяльності.

У Конституції України і кримінально-процесуальному законодавстві України відсутнє визначення поняття «принцип кримінального процесу». Що стосується правової літератури, то в ній по-різному трактується це поняття, що зумовлено багатьма причинами, але основна з них – відсутність єдиного критерію, єдиного переліку вимог, яким повинен відповідати принцип кримінального процесу. В результаті цього автори при обґрунтуванні того чи іншого положення як принципу керуються різними критеріями. Разом із тим від правильного використання терміна часто залежить сприйняття всієї директиви, яка міститься у правовій нормі, а присутність у чинних законах різних термінологічних одиниць, які збігаються за своїм значенням, вносить плутанину у правозастосування [2, с. 9–10].

Загальноприйнятною серед учених-теоретиків є точка зору, згідно з якою принципи кримінального процесу – це вихідні найбільш загальні, керівні положення. Вони виражають все найбільш типове, що притаманне кримінально-процесуальній діяльності. Принципи розкривають закономірності, що діють у кримінальному процесі, визначають основний напрям кримінального судочинства, його завдання, характер і систему процесуальних норм, стадій та інститутів.

Принципи – це найбільш загальні положення. Вони мають керівний характер стосовно інших норм. Ними необхідно керуватися при застосу-

ванні інших норм для їх розуміння, при колізіях і при вирішенні питань, які не врегульовані законом. Принципи первинні, тобто такі, що не впливають з інших понять. Це правові положення, які в кримінально-процесуальній діяльності виступають як загальнообов'язкові приписи закону. У кримінально-процесуальній правовій системі принципи відіграють важливу роль. Це найбільш загальні, основні, вихідні положення, на підставі та відповідно до яких формулюються інші кримінально-процесуальні норми та інститути. У принципах кримінального процесу у відповідних формулюваннях сконцентрований певний результат правового будівництва, який був отриманий на підставі соціального досвіду поколінь, історичного досвіду розвитку держави. Специфіка принципів кримінального процесу виявляється в тому, що вони виступають у вигляді конкретних правових вимог, закріплених у законі. Саме тому вони несють обов'язковий характер.

Але питання щодо необхідності нормативного закріплення принципів кримінального процесу залишається дискусійним. Погляди вчених-процесуалістів із зазначеного питання можна згрупувати таким чином:

- принципи кримінального процесу – це основні, найбільш загальні положення, керівні ідеї незалежно від їх законодавчого закріплення в тій чи іншій формі [3, с. 193–195; 4, с. 136–138];
- принципи кримінального процесу – найбільш загальні положення, закріплені в законі незалежно від прийомів і форм їх закріплення, в тому числі положення, що не були закріплені в законі, але витікають з його норм [5, с. 176; 6, с. 16];
- принципи кримінального процесу – це основні найбільш загальні положення, закріплені законом як вихідні засади, тобто керівні нормативні вимоги, загальні норми [7, с. 27; 8, с. 44].

Прихильником погляду на принципи кримінального процесу як керівні ідеї незалежно від їх законодавчого закріплення в тій чи іншій формі є В. Томін. Він вважає, що принципи кримінального процесу з'являються ще до того, як вони будуть сформульовані законодавцем. Ці принципи з'являються у працях основоположників марксизму-ленінізму, у програмних документах Комуністичної партії, у комуністичному світогляді, зокрема у комуністичній правовідомості. Таким чином, принципи – це елементи світогляду. Елемент комуністичного світогляду – керівна ідея в галузі кримінального процесу навіть у тому випадку, якщо він прямо ще не сформульований в жодному нормативному акті. Принципи виробляються не законодавцем. Принципи виробляються наукою.

Абстрагування загальних положень із об'єктивної реальності – це функція наукового мислення. Після того, як принцип закріплюється у законі, його дія на право і практичну діяльність посилюється [3, с. 193–195].

Переконалий, на думку автора, критиці позицію В. Томіна піддала Т. Добровольська, оскільки, на її думку, неправильним є підхід, згідно з яким принципи кримінального процесу стають обов'язковими для учасників процесу відразу, як їх виробила наука, незалежно від факту їх правового закріплення. Обов'язковий характер у правовому розумінні ці ідеї набувають лише після їх закріплення як правових норм [6, с. 11]. Аналогічної думки дотримувався І. Тирічев. Він зазначав, що поки ідеї не закріплені у нормах права, вони залишаються засадами правосвідомості, науковими висновками, становлять заду́м правової норми (судження для себе), а не зміст самої норми (судження для всіх) [9, с. 5].

Точку зору про необов'язковість нормативного закріплення принципів кримінального процесу підтримує І. Демідов. На його думку, окремі принципів ідеї не знаходять свого закріплення у правових нормах у вигляді спеціальних термінів і відповідних формулювань. Саме тому принципи не завжди потрібно ототожнювати з процесуальними нормами. Свій регулюючий вплив на правозастосовчу практику можуть справляти і правові ідеї-принципи, не закріплені у процесуальному законі [4, с. 136–137].

Погодитись з наведеним досить важко. Незважаючи на те, що принципи виробляються наукою, слід пам'ятати, що обов'язкової сили останні набувають лише після їх закріплення у законодавстві. Кримінальний процес здійснюється у визначених формах і порядку, встановленому законом. Відповідно й основні положення, на яких будується процес, також повинні відобразитися у законі, оскільки ніякі ідеї самі собою не можуть регулювати правові дії та правові відносини, поки вони не набудуть державно-владного характеру, тобто поки вони не стануть правовими нормами.

Нормативність – це іманентна властивість принципів, невіддільна від природи процесу як особливого роду державно-правової діяльності [10, с. 33]. За своєю суттю кримінально-процесуальні принципи мають імперативний державно-владний характер. Це загальнообов'язковий припис, виконання якого забезпечується всіма існуючими правовими засобами.

Є серед відомих учених-процесуалістів і прихильники точки зору, згідно з якою принципи кримінального процесу – це основні, найбільш загальні положення, ідеї, закріплені в законі незалежно від прийомів і форм їх закріплення, в тому числі положення, які не були закріплені в законі, але витікають з його норм. Так, М. Строгович вважав, що одні принципи прямо сформульовані в окремих процесуальних нормах і в законі записана їх назва. До них він відносив, наприклад, незалежність суддів і підкорення їх лише закону, гласність судового розгляду, безпосередність і усність судового процесу. Інші принципи, на його думку, виражені інакше: той чи інший принцип не сформульований

окремо як процесуальна норма, але його зміст виражений у ряді норм і витікає з їх змісту. Такими принципами він називає презумпцію невинуватості, змагальність, матеріальну істину [5, с. 176].

На нашу думку, М. Строгович правильно уявляв сутність і значення таких принципів, як презумпція невинуватості, змагальність, матеріальна істина, і тому обстоював їх наявність у кримінальному процесі у той час, коли вони ще не мали законодавчого закріплення.

Переважаюча більшість учених вважає, що закріплення принципів кримінального процесу як керівних нормативних вимог, загальних норм є обов'язковим. На думку В. Тертишника, принципи кримінального процесу – це закріплені в законі основоположні ідеї, засади, найзагальніші положення, що визначають сутність, зміст і спрямованість діяльності та здійснення правосуддя, створюють систему гарантій встановлення істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості правосуддя, засади, від яких не відступають, а їх порушення веде до скасування вироку та інших прийнятих за таких умов рішень у справі [11, с. 83].

В. Маляренко зазначає, що, «виходячи з логіки Конституції, засадами судочинства є основні конституційні засади, інші конституційні засади, а також засади, передбачені окремими законами... Усі інші ідеї, навіть високоморальні, надзвичайно важливі, але не закріплені в законі, не можуть бути керівними, обов'язковими для виконання» [7, с. 27].

Отже, принципи кримінального процесу мають нормативний, державно-владний характер.

Розглядаючи критерії, яким повинен відповідати кримінально-процесуальний принцип, неможливо обійти увагою питання щодо його природи. Природа кримінально-процесуальних принципів є дуалістичною [6, с. 8; 10, с. 34; 12, с. 8]. І. Тирічев зазначав, що принципи є об'єктивними за своїм змістом і суб'єктивними за формою юридичного виразу [9, с. 5]. Дійсно, як загальноправові, так і процесуальні принципи відображають загальні закономірності тих суспільних відносин, які вони регулюють, вони відповідають економічній і суспільно-політичній сутності відповідного суспільства і конкретної держави. Тому зміст принципів об'єктивний. Разом із тим принципи суб'єктивні, оскільки є волевим актом держави, результатом свідомої творчості законодавця.

Принципи, на яких ґрунтується кримінальний процес, повинні виражати його гуманістичну сутність, бути спрямовані, перш за все, на поважання гідності людини, на захист її прав і свобод, на обмеження свавілля держави та чиновників, вони мають виражати демократичну сутність кримінального процесу. Найважливіші демократичні та гуманістичні принципи кримінального процесу містяться у таких основоположних міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р.; Європейська конвенція

про захист прав і основних свобод людини, прийнята у Римі 04.11.1950 р., Протоколи до неї та до багатьох інших міжнародних актів.

Тільки в тому випадку, коли відповідне вихідне положення, норма виражає демократичну і гуманістичну сутність кримінального процесу, це положення, норму можна вважати кримінально-процесуальним принципом.

Розглядаючи питання виділення критеріїв кримінально-процесуальних принципів, необхідно зазначити, що не всі процесуальні засади діють на всіх стадіях однаковою мірою. Так, деякі принципи кримінального процесу виявляються найбільш повно на стадії судового розгляду (гласність, усність судового процесу, здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом). Інші принципи реалізуються на всіх стадіях кримінального процесу (законність, забезпечення доведеності вини, забезпечення обвинуваченому права на захист, з'ясування об'єктивної істини). Існують принципи, які реалізуються на стадії судового розгляду та ще на деяких, але не в усіх, не втрачаючи при цьому свого значення основних керівних положень кримінального процесу (змагальність сторін і диспозитивність). Але всі вони рівні за значенням принципів. Слід зазначити, що всі принципи, незалежно від групової належності, обов'язково діють на стадії судового розгляду. Ця стадія – кульмінація кримінального процесу, саме на цій стадії вирішується доля людини, здійснюється правосуддя.

Наступним критерієм принципу кримінального процесу є те, що він обов'язково повинен діяти на всіх або кількох стадіях кримінального процесу і обов'язково на стадії судового розгляду.

Принципи кримінального процесу утворюють цілісну систему взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів. Кожен із них передбачає наявність інших. Так, з'ясуванню об'єктивної істини найбільше сприяють умови гласності, усності, безпосередності. Вони, у свою чергу, гарантують встановлення істини у справі, тобто забезпечують реалізацію принципу з'ясування об'єктивної істини. Принцип змагальності обов'язково передбачає наявність зазначених принципів і принципу забезпечення обвинуваченому права на захист. Порушення будь-якого з них веде до порушення змагальності процесу. Більше того, це призводить до порушення інших принципів і тим самим до порушення основних прав і свобод людини, законності при провадженні у справі в цілому. Недотримання хоч би одного із принципів кримінального процесу тягне за собою скасування постановлених у справі рішень. Тому однією із визначальних ознак кримінально-процесуального принципу є його тісний зв'язок з іншими принципами.

Разом із тим кожен принцип кримінального процесу повинен мати самостійний зміст, свій власний предмет. Якщо ж у системі правових принципів (у тому числі принципів процесуальних) фігурує судження, яке може бути повністю зведене до принципу тієї ж системи, то, на думку Т. Добровольської, його включення у систему принципів логічно не виправдане і безпідставне [6, с. 33]. Тільки реалізація всіх принципів у їх сукупності, в системі, у взаємозв'язку

і взаємодії може забезпечити виконання завдань кримінального судочинства [13, с. 225].

Отже, до критеріїв визначення певного положення принципом кримінального процесу слід віднести такі їх властивості:

- принцип кримінального процесу – це вихідні, найбільш загальні, керівні положення, які виражають сутність, зміст всього процесу, найбільш типові риси;
- принцип має виражати демократичну і гуманістичну сутність кримінального судочинства;
- принципи тісно взаємопов'язані з державною політикою у сфері кримінального судочинства, з урахуванням положень міжнародно-правових актів з прав людини;
- принцип повинен бути закріплений в чинному законодавстві;
- принцип повинен повністю діяти на всіх або кількох стадіях кримінального процесу і обов'язково на стадії судового розгляду;
- принцип кримінального процесу має бути тісно взаємопов'язаний з іншими процесуальними принципами, але не піднімати їх і не втрачати при цьому свого власного змісту.

Таким чином, принципами кримінального процесу необхідно вважати основні правові положення, що виражають його демократичну та гуманістичну сутність, тісно взаємопов'язані з державною політикою у сфері кримінального судочинства, визначають побудову всіх кримінально-процесуальних стадій та інститутів, лежать в основі кримінально-процесуальної діяльності та спрямовують її на вирішення завдань кримінального судочинства.

Література

1. Алексеев Н. С., Даев В. Г., Кокорев Л. Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса. – Воронеж, 1980. – С. 46–47.
2. Савицкий В. М. Язык процессуального закона: Вопросы терминологии. – М., 1987. – С. 9–10.
3. Томин В. Т. О понятии принципов советского уголовного процесса // Труды Высшей школы МООП РСФСР. – М., 1965. – Вып. 12. – С. 193–195.
4. Демидов И. Ф. Принципы советского уголовного процесса // Курс советского уголовного процесса. Общая часть / Под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпец. – М., 1989. – С. 136–138.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – В 2 т. – М., 1968. – Т. 1. – С. 176.
6. Добровольская Т. П. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). – М., 1971. – С. 16.
7. Маляренко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства. – К., 1999. – С. 27.
8. Кондратьев Р., Гернего О. Принципы права та їх роль у регулюванні суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 2. – С. 44.
9. Тыричев И. В. Принципы советского уголовного процесса. – М., 1983. – С. 5.
10. Громов Н. А., Николайченко В. В. Принципы уголовного процесса, их понятие и система // Государство и право. – 1997. – № 7. – С. 33.
11. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. – К., 2003. – С. 83.
12. Библио В. Н. Конституционные принципы правосудия и их реализация на стадии исполнения приговора. – Минск, 1986. – С. 8.
13. Михеевко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. – К., 1999. – С. 225.